

В. Левін (Ізраїль, Єрусалим)

## Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії»

Як відомо, до останнього часу історія євреїв, одного з найдавніших народів світу, в колишньому СРСР, в тому числі і в Україні, практично не висвітлювалася. Більше того, її ніби зовсім не існувало. Тим часом саме в Україні євреї живуть поруч з українцями протягом сторіч.

Значною мірою заповнює цю прогалину «Коротка єврейська енциклопедія» (КЄЕ), що видається в Ізраїлі російською мовою Товариством по вивченню єврейських громад при Єврейському університеті в Єрусалимі<sup>1</sup>. Видання ще не завершено. Шостий том, який вийшов друком у 1992 р., закінчується статтями на літеру «П».

Проте можна не чекати виходу в світ наступних томів, щоб дійти позитивного висновку про це цікаве, змістовне видання, що має стати справді універсальною енциклопедією єврейського народу, яка охоплює широке коло питань минулого та сучасного життя євреїв в усьому світі.

Чимало статей присвячено життю євреїв в Україні. Історія їх викладається в тісному зв'язку з історією українського народу.

Звичайно, в короткому огляді неможливо подати хоча б приблизний перелік статей, в яких висвітлюється минуле євреїв в Україні, історія українсько-єврейських взаємин. Але найцікавіші з них варто згадати.

Не лише фахівці-історики, а й кожний, хто цікавиться історичною наукою, зверне увагу на змістовну статтю «Історіографія», в якій є чимало українського матеріалу. З неї можна довідатися, зокрема, про такі праці історика-правознавця І. Оршанського, який жив і працював у Катеринославі, як «Євреї в Росії» (1872 р.), «Російське законодавство про євреїв» (1877 р.), про публікації документів з історії євреїв України (1887—1892 рр.), зроблені Х. Гурляндом, про діяльність Єврейської історико-археографічної комісії при АН України (1919—1929 рр.), яка видала два томи наукових досліджень з історії українського єврейства (1928—1929 рр.), про опубліковані за кордоном фундаментальні праці, присвячені тяжкій долі євреїв України, які потерпіли від погромів під час громадянської війни, та ін.

Сповнена суперечностей історія українсько-єврейських взаємин знайшла відображення, зокрема, у статті «Гайдамаки», в якій підкреслюється, що гайдамацький рух, «спрямований проти місцевої шляхти та католицького духовництва», водночас «згубно позначився на долі єврейського населення».

Ряд статей присвячено періоду Другої світової війни. В них розповідається насамперед про страшну долю євреїв, які залишилися на окупованій гітлерівцями території. Це передусім фундаментальна стаття «Катастрофа», в якій велику увагу приділено подіям того часу в Україні. Зі статті можна дізнатися, зокрема, що з 70 єврейських громад України 43 було знищено ще в 1941 р., а решту — до середини 1942 р. Загалом на окупованій території України врятувалися, як відзначається в статті, лише кількасот євреїв.

Наочною ілюстрацією загибелі значної частини євреїв Європи від рук гітлерівських загарбників є статті про найбрутальніші злодіяння нацистів, наприклад, «Бабин Яр». Чи не вперше в історичній літературі

опубліковано в концентрованому вигляді в статтях про населені пункти дані про знищення окупантами євреїв не лише у великих містах України (Київ, Одеса, Дніпропетровськ та ін.), а й у порівняно невеликих районних центрах (Балта, Борислав, Володимир-Волинський, Овруч та ін.).

Цікаві відомості про обмежене самоврядування єврейського населення України, головним чином західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, в XVI—XVIII ст. читач знайде в статтях «Кагал», «Ваад чотирьох земель» та ін. Кагал (орган самоврядування єврейських громад) існував, зокрема, в містах, які користувалися магдебурзьким правом (у Львові, наприклад, його запроваджено в 1569 р.). З середини XVI ст. до 1764 р. діяв навіть центральний орган єврейського самоврядування в Польщі — Ваад чотирьох земель, дві з яких (Львівська земля і Волинь) були українськими.

Значний інтерес становлять статті з історії єврейської культури на терені України, де вона розвивалася певною мірою під впливом української національної культури. Про це йдеться насамперед у великих оглядових статтях «Іврит, нова література», «Ідиш, література», «Книгодрукування», «Література дитяча», «Періодична преса», «Музика». Досить назвати згадувані в цих статтях всесвітньовідомі імена класиків єврейської літератури Х. Бяліка, Менделе Мойхер Сфоріма, Шолом-Алейхема, А. Гольдфадена, письменників 20—40-х років ХХ ст. Д. Бергельсона, Л. Квітка, П. Маркіша, музикантів Е. Гілельса, Д. Ойстраха, Л. Когана, Н. Рахліна, артистів М. Водяного (Вассермана), Л. Утьосова (Вайсбейна) та ін.

Значним центром друкування літератури єврейською мовою в XVII—XVIII ст. було, як дізнаємося з енциклопедії, м. Жовква на Львівщині. Наприкінці XVIII ст. єврейські друкарні з'являються ще в кількох містах України, зокрема в Корці, Полонному, Славуті, Острозі, Дубно, а трохи пізніше — у Житомирі, Могилеві-Подільському, Радзівілові, Меджибожі, Богуславі, Брацлаві тощо. А на початку ХХ ст. справжнім центром єврейського книгодрукування стала Одеса.

У великих містах України (Київ, Одеса, Львів), починаючи з другої половини XIX ст., виходили єврейською мовою часописи та газети різного політичного напрямку — від кадетських до соціал-демократичних. Такі, як «Дос фолк» («Народ») і «Киевер ворт» («Київське слово»), «Гут моргн» («Доброго ранку») та ін., відбивали досить широку палітру поглядів. А під час громадянської війни лише в Києві друкувалися «Фолксцайтунг» («Народна газета», серпень 1917 р.—травень 1919 р.), «Дос нойє лебн» («Нове життя», грудень 1917 р.—березень 1919 р.), «Нойє цайт» («Новий час», вересень 1917 р.—травень 1919 р.) та ін. У 20—30-х роках в Україні виходили як щоденні газети («Дер Штерн» — «Зірка» в Харкові, 1925—1941 рр.), так і літературні часописи й альманахи («Пролет», «Фармест», «Ді тройє велт» — «Червоний світ», «Советіш літератур» та ін.). Всі ці та інші досить цікаві відомості читач знайде в КЄЕ.

Приємно відзначити, що в переважній більшості статей акцентується увага на тому, що зближує єврейський і український народи, а не протиставляє їх один одному. Так, у статті «Бабин Яр» відзначається, що «в 1966 р., у день 25-ї річниці розстрілів, серед виступаючих був український письменник Іван Дзюба. Його промова була пройнята симпатією й співчуттям до єврейського народу та розумінням міжнародного смислу трагедії в Бабиному Яру».

Навіть у такій гострій за своїм змістом статті, як «Погроми», де йдеться про загибель багатьох тисяч євреїв від рук погромників (так, у грудні 1918 р.—серпні 1919 р. загопи Директорії влаштували десятки погромів, під час яких загинуло близько 50 тис. чол.), розповідається про непоодинокі випадки спільної боротьби євреїв і українців проти чорносотенців. Так було, наприклад, на початку ХХ ст. у Житомирі й

Одесі, де діяли озброєні дружини з місцевих українців і росіян, під час громадянської війни — в Одесі та ряді інших міст і містечок. Об'єктивно висвітлено в статті й позиції лідерів українського національного руху, керівників різних збройних формувань, які вели боротьбу проти радянської влади. Так, підкреслюючи антисемітську політику Григор'єва і Зеленого, КЄЕ водночас відзначає, що в уряді Директорії діяло Міністерство в єврейських справах, було прийнято декрет про рівні права євреїв і українців, а Н. Махно та його найближчі помічники «рішуче боролися з погромами й розстрілювали погромників».

Поряд з цим в окремих статтях йдеться про державний, сказати б, офіційний антисемітизм в колишньому СРСР, зокрема в Україні, де, як підкреслюється в статті «Космополіти», здійснювалася особливо запекла антисемітська кампанія, під час якої потерпіло багато євреїв — діячів української літератури (Є. Адельгейм, А. Гозенпуд, І. Стебун, Л. Санов та ін.). Саме сталінська національна політика, особливо в 40—50-х рр., призвела до фактичної ліквідації всіх проявів єврейської культури.

Цінним внеском в історію України є статті про окремі міста. Їх у рецензованих 6 томах близько 50. Це — міста, в яких існували більш-менш значні єврейські громади, починаючи з таких великих промислових, адміністративних та культурних центрів, як Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, і до, скажімо, селища Бобровий Кут Херсонської області з населенням 2 тис. чол. (переважно євреї), зруйнованого гітлерівцями під час окупації. В цих статтях йдеться про основні віхи історії євреїв даного міста, починаючи з їх появи, звичайно, на тлі загальної історії населеного пункту, про їхню роль у розвитку економіки й культури міста. Так, із статті «Київ» дізнаємося, що наприкінці XIX ст. євреї становили 44 % міського купецтва, їхні підприємства випускали 25 % промислової продукції Києва. Зокрема, Д. Марголін був організатором пароплавства на Дніпрі, створення в місті водогону, пуску першого в країні електричного трамваю, постачання населення газом. Водночас 40 % євреїв-ремісників Подолу бідували й одержували допомогу від різних єврейських благодійних товариств.

У Дрогобичі євреї, як повідомляє КЄЕ, були в середині XIX ст. першими організаторами видобутку та переробки нафти.

При цьому в статтях про міста, незважаючи на їх порівняно невеликий обсяг, зафіксовано імена представників місцевого населення, які допомагали євреям у скрутну годину. В статті «Житомир», наприклад, згадується про студента М. Блинова, який загинув у 1905 р. в сутичці з чорносотенними погромниками. У Полтаві в 1905—1907 рр. не було погромів значною мірою завдяки «виступам В. Короленка, який багато зробив для захисту полтавських євреїв».

Безпосередньо до статей про населені пункти належать статті про історичні області в Україні (Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Крим, Поділля). В них викладено основні етапи історії євреїв того чи іншого регіону знову-таки на тлі історії України. Окремі статті подають цікаві відомості про участь євреїв у сільськогосподарському виробництві, які переконливо спростовують антисемітську легенду про нібито неспроможність євреїв займатися продуктивною працею. Наприкінці XIX ст. у Закарпатті, наприклад, більшість євреїв мешкала в селах і займалася сільським господарством, у Подільській губернії було 16 єврейських землеробських сіл. У Криму в 20-х роках XX ст. було засновано першу єврейську сільськогосподарську комуну, а в 30-х рр. тут існувало 86 єврейських сільськогосподарських селищ і навіть два національні сільські райони.

Цій же тематиці присвячено статті про окремі єврейські землеробські колонії — Єфінгарь на р. Інгул (створено 1809 р.), Калініндорф — на Херсонщині (створено 1807 р.), Новозлатопіль — на Запорозжчині

(створений 1848 р., в 1929—1941 рр.— центр єврейського національного району).

Саме в Україні, як свідчать статті «Землеробство», «Комзет», в 20-х рр. ХХ ст. «існувала найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення, яке мало власні школи, газету і театр». У 1927 р. тут налічувалося 48 єврейських землеробських поселень з 35 тис. мешканців, які обробляли близько 100 тис. гектарів землі. А в 1936 р. єврейські колгоспи України займали 175 тис. гектарів. Проте всі ці райони і селища, як і інші національні інституції єврейського народу, в 40-х рр. були ліквідовані.

Хотілося б окремо сказати про персоналії. В КЄЕ вміщено багато статей, які подають цінну, часто-густо унікальну інформацію про життя, діяльність і долю євреїв — політичних діячів, митців, учених, письменників та ін. За нашими підрахунками, в рецензованих 6 томах є щонайменше 300 біографічних статей-довідок про осіб, чия доля пов'язана з Україною.

Мабуть, уперше читач не лише дізнається про імена євреїв, що входили до складу урядів УНР і ЗУНР, Центральної Ради та Директорії — українських урядів 1917—1920 рр., а й ознайомиться з їх біографіями. Це, наприклад, секретар в єврейських справах у Генеральному Секретаріаті Центральної Ради М. Зільберфарб, заступник міністра закордонних справ уряду Директорії А. Марголін.

Звичайно, є в енциклопедії статті й про членів радянських урядів та керівних органів правлячої більшовицької партії, зокрема про Я. Гамарника, Г. Зінов'єва, Л. Кагановича, Ю. Ларіна, С. Лозовського, Л. Мехліса. В статтях підкреслюється, що такі поплічники Сталіна, як Каганович і Мехліс, несуть поряд з ним відповідальність за масові репресії 30—40-х рр.

Не зайве, мабуть, згадати, що в Україні почали свій життєвий шлях багато відомих єврейських політичних діячів, які стали згодом засновниками та лідерами держави Ізраїль, — президенти цієї країни Іцхак Бен-Цві, Ефраїм Кацір, перший начальник генштабу ізраїльської армії генерал Яаков Дорі, заступник голови ізраїльського парламенту Беба Ідельсон, прем'єр-міністр Ізраїлю Голда Меїр та ін. Про кожного з них у КЄЕ вміщено змістовну статтю.

Хочеться виділити статтю про видатного громадського діяча і талановитого письменника В. Жаботинського, який зробив великий внесок не лише у створення незалежної єврейської держави, до виникнення якої він не дожив, а й у зміцнення українсько-єврейських культурних зв'язків. З великої (за енциклопедичними критеріями) статті (близько 0,5 друк. арк.) читач чи не вперше дізнається про життя й діяльність цієї видатної людини, яка розробляла концепцію духовного та державного відродження єврейського народу й надавала величезного значення проблемам національного розвитку українського народу.

Загалом діапазон персоналії надзвичайно широкий. Для всіх, хто цікавиться історією України, значний інтерес становитимуть статті про великих промисловців Бродських, банкірів Гінцбургів та ін., які відомі й своєю філантропічною діяльністю. Багато місця відведено діячам культури. Крім статей про класиків єврейської літератури, що жили й творили в Україні (Д. Бергельсон, Х. Бялік, Д. Гофштейн, Л. Квітко, П. Маркіш, Менделе Мойхер Сфорім та ін.), читач знайде статті про письменників-євреїв, які стали улюбленцями широких читацьких кіл Росії та України (М. Алігер, І. Бабель, Е. Багрицький, О. Галич, В. Гроссман, Е. Казакевич, М. Кольцов, Н. Коржавін, С. Ліпкін, О. Мандельштам, Л. Первомайський та ін.), про таких відомих найширшому загалові митців, як композитори І. Дунаєвський, брати Покрасс, музиканти Е. Гігельс, В. Горовіц, Л. Коган, Д. Ойстрах та багато інших.

Є в рецензованій праці статті не лише про євреїв, а й про людей інших національностей, зокрема про українців, які відіграли певну роль

в історії єврейського народу. Вміщено, наприклад, статтю про В. Короленка, який неодноразово виступав на захист прав євреїв, прсти їх дискримінації, про С. Петлюру, який, очолюючи Директорію, хоча й урочисто проголосив надання євреям усіх політичних прав і видав кілька наказів, спрямованих проти єврейських погромів, практично, як зазначає КЄЕ, «не міг (згідно з численними свідченнями і не намагався) покласти край їм», хоча «згідно з українськими націоналістичними джерелами, кілька найзапекліших погромників було страчено». Ця стаття, як і багато інших, свідчить про загальнооб'єктивний підхід ізраїльських енциклопедистів до висвітлення питань історії України, єврейсько-українських взаємин.

На закінчення хотілося б висловити деякі зауваження і побажання. Є, на жаль, у цьому виданні окремі похибки, нечіткі формулювання. Так, статтю «Галичина» слід було назвати «Галичина Східна», оскільки там йдеться лише про територію сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, тобто про Східну Галичину, тим більше, що в дефініції зазначено: «історична територія на Пд.-Зх. Україні». В статті «Гайдамаки» сказано, нібито гайдамаками називали себе кінні частини «козацьких військ» Петлюри, що не відповідає дійсності. Це стосується лише військових частин, підпорядкованих гетьману Скоропадському. В статті «Київ» не зовсім точно викладено історію повстання 1113 р., дещо спрощено подано характеристику Центральної Ради, Берковецьке кладовище названо єврейським, хоча воно змішане і має окремі єврейські ділянки. Навряд варто вживати термін «петлюрівці», як це зроблено в статтях «Овруч», «Погроми». Не можна писати, що мотиви вбивства П. Столипіна есером Д. Богровим невідомі. Вони висвітлені в історичній літературі.

Є окремі випадки недотримання правил викладу енциклопедичних статей, а саме: не уніфіковано дані про адміністративний поділ у біографічних довідках (іноді місце народження подається за старим, іноді — за сучасним поділом, іноді, що взагалі є загальноновживаним, вказано і старий, і новий поділи). Подекуди порушено порядок послань. Так, у ряді статей є посилання на статтю «Партизани», а замість цієї статті зроблено нове посилання: «Див. Опір антинацистський».

Доцільно, на нашу думку, було б дати статті ще про деякі персоналії, зокрема про В. Винниченка, чие ставлення до єврейського питання як політичного діяча і як письменника становить чималий інтерес; про Устима Кармалюка, в чій повстанських загонах було багато євреїв; про євреїв, які посідали відповідальні посади у першому радянському уряді України, — І. Крейсберга, О. Горвиця, М. Майорова (Бібермана) та ін.

З другого боку, навряд варто вміщувати статтю про другорядного радянського російського письменника В. Білля-Білоцерковського. В статті «Галичина», мабуть, слід було б згадати про Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Необхідно, як нам здається, збільшити кількість статей про міста України, де також жили євреї (Запоріжжя, Ізяслав, Коростишів, Берегове, Вижниця та ін.).

Проте ці недоробки аж ніяк не знижують великої наукової та пізнавальної цінності рецензованих томів КЄЕ. Видання ще не завершено. Сподіваємося, що в останніх томах, зокрема в додатковому, який конче потрібен, принаймні тому, що з часу видання першого тому минуло 16 років, будуть ураховані висловлені вище побажання. Хотілося, щоб це насичене інформацією видання не було в Україні бібліографічною рідкістю, а стало доступним широкому читацькому загалові.

<sup>1</sup> Краткая еврейская энциклопедия. ТТ. 1—6: Иерусалим, 1976—1992 / Головні редактори Іцхак Орен і доктор Нафтали Прат.